

การศึกษาเชิงวิเคราะห์หลักพุทธปรัชญาที่ปรากฏในอาทิตตปริยายสูตร

AN ANALYTICAL STUDY OF THE BUDDHIST PHILOSOPHY WHICH APPEARS IN ATITAPARIYA YASUTTA

พระมหาธิติไนต์ ฐิตธมโม

Phramaha Thitinai Thitadhammo

สาขาวิชาพุทธศาสนาและปรัชญา

Department of Buddhism and Philosophy

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย

Graduate School Mahamakut Buddhist University

E-mail : Thitinai1979@hotmail.com

บทคัดย่อ

วิจัยนี้มีจุดประสงค์ดังนี้ 1) เพื่อศึกษาประวัติและความเป็นมาของอาทิตตปริยายสูตร 2) เพื่อศึกษาหลักพุทธปรัชญาที่ปรากฏในอาทิตตปริยายสูตร 3) เพื่อวิเคราะห์หลักพุทธปรัชญาที่ปรากฏในอาทิตตปริยายสูตร เป็นการศึกษาเชิงคุณภาพแบบเอกสาร

ผลการวิจัย พบว่า 1. ประวัติและความเป็นมาของอาทิตตปริยายสูตร สรุปว่าเป็นพระสูตรที่องค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมแก่เหล่าขฤาสสามพี่น้องและบริวาร 1,000 รูป ณ ตำบลอุรุเวลาเสนานิคมในแคว้นมคธ 2. หลักพุทธปรัชญาที่ปรากฏในอาทิตตปริยายสูตร สรุปว่าสิ่งทั้งปวงเป็นของร้อน คืออายตนะภายใน อายตนะภายนอก วิญญาณ และสัมผัส เป็นของร้อน ร้อนเพราะไฟกิเลส 3 กอง คือ ราคะ โทสะ และโมหะ ร้อนเพราะเพลิงทุกข์คือชาติ ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกขะ โทมนัส และอุปายาส 3. วิเคราะห์หลักพุทธปรัชญาที่ปรากฏในอาทิตตปริยายสูตร พบว่า 1) ราคะ ความรู้สึกที่เกิดความกำหนัดรักใคร่ ยินดี มีโทษน้อยแต่คลายช้า ให้เจริญกัมมฐานประเภทกายาคตาสติ 2) โทสะ ความแรร้อนที่เกิดขึ้นเพราะความไม่ยินดีไม่พอใจ มีโทษมากแต่คลายเร็ว ให้เจริญพรหมวิหาร 4 3) โมหะ ความหลง ความมกมาย มีโทษมากด้วยคลายช้า ให้เจริญอานาปานสติกัมมฐาน

คำสำคัญ : การศึกษาเชิงวิเคราะห์, อาทิตตปริยายสูตร, หลักพุทธปรัชญา

ABSTRACT

The objectives of this thesis were;1) to study history and background of Ādittapariyāyasutta, 2) to study Buddhist philosophy embedded in Ādittapariyāyasutta, and 3) to analyze the Buddhist Philosophy embedded in Ādittapariyāyasutta. The study method was qualitative.

The results of the study were found that: 1)Ādittapariyāyasutta means the discourse that Lord Buddha used in teaching the three matted-hair ascetics, Uruvelakassapa, Nadikassapa and Gayakassapa, together with their 1,000 followers at Uruvelasenaniḡama district of Magadh State. 2) The Buddhist Philosophy embedded in Ādittapariyāyasutta was that; (1) All things; sense-organs, sense-objects, consciousness and contact, are aflame. They are aflame because of lust, hatred, delusion, and other suffering flame, i.e. birth, old age, sorrow, lamentation, pain, grief and despair. 3) The analytical results of Buddhist

philosophy in Ādittapariyāyasutta were that; 1) Lust occurred from pleasurable sense-objects was little harmful but declined slowly. The way to relieve and eradicate the lust was to practice meditation on Mindfulness with regard to the body and loathsomeness. 2) Hatred occurred because of un-satisfaction, irritation, anger, malice and ill-will gave an enormous harm, but it declined quickly. The way to relieve and eradicate the hatred was to cultivate the four noble sentiments. 3) Delusion occurred from credulity, unreasoning, and wrong view had an enormous harm and declined slowly. How to relieve and eradicate the delusion was to cultivate mindfulness on breathing.

Keywords: An Analytical Study, Ādittapariyāyasutta, Buddhist philosophy

1. ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

พระพุทธศาสนาสมัยพุทธกาลมีสูตรเกี่ยวข้องกับความร้อน คือ อาทิตตปริยายสูตร พระสูตรที่องค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ทรงแสดงธรรมแก่หมู่ชฎิล ทั้ง 1,000 มีอรุเวกัสสปะ นทีกัสสปะ และคยากัสสปะ เป็นหัวหน้า อาศัยอยู่ที่ ตำบลอรุเวลาเสนานิคมในแคว้นมคธ ขณะที่พระบรมศาสดา ทรงแสดงพระธรรมเทศนาอยู่นั้น พระองค์ได้ทรงแสดงอาทิตตปริยายสูตร มีเนื้อหาแสดงถึงความร้อนรุ่มของจิตใจ (อินทรีย์ 6) ด้วยอำนาจของกิเลส เปรียบได้กับความร้อนของไฟที่ลุกโผลงอยู่ ดังนั้น จึงได้ชื่อว่า อาทิตตปริยายสูตร แสดงให้เห็นว่าความร้อนที่แท้จริงคือความร้อนจากภายใน แต่ทว่าความสุขหรือความทุกข์ร้อนจากกิเลสทั้งปวงนั้น ล้วนเป็นสิ่งที่ไม่เที่ยง คือ ตั้งอยู่ไม่ได้ตลอดไป ไม่มีอะไรที่ควรยึดถือ นำเป็นหนทางในความผันแปร พระสูตรนี้จึงเป็นพระสูตรสำคัญในพระพุทธศาสนา พระสูตรที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงแสดงแก่หมู่ชฎิล 3 พี่น้องโดยมีใจความที่ว่าด้วยไฟที่เผาผลาญสรรพสัตว์ที่พระองค์ทรงเริ่มพระสูตรด้วยพระดำรัสว่า “สพฺพํ ภิกฺขเว อาทิตฺตํ” ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สิ่งทั้งปวงเป็นของร้อน” (วิ.ม. เล่ม 4 ข้อ 55 หน้า 61) ดังนี้ เหตุนี้ องค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้แสดงหลักธรรมในอาทิตตปริยายสูตรแล้วทรงอธิบายขยายความว่า จักขุเป็นของร้อน รูปทั้งหลายเป็นของร้อน วิญญาณอาศัยจักขุเป็นของร้อน สัมผัสอาศัยจักขุเป็นของร้อน ความส่วยอารมณ์ (เวทนา) เป็นสุขเป็นทุกข์ หรือมิใช่สุขมิใช่ทุกข์ ที่เกิดขึ้นเพราะจักขุสัมผัสเป็นปัจจัย แม้สิ่งนั้น ก็เป็นของร้อนกล่าวได้ว่า ร้อนเพราะไฟ คือ ราคะ โทสะ และโมหะ ทำให้สัตว์โลกมีความเกิด ความแก่ ความตาย ความคร่ำครวญ เพราะทุกข์และโทมนัส ความคับแค้นใจ โสตะ (หู) เป็นของร้อน ฆานะ (จมูก) เป็นของร้อน ชิวหา (ลิ้น) เป็นของร้อน โสณัฐพะ (สิ่งที่กายสัมผัสถูกต้อง) เป็นของร้อน ธรรม (อารมณ์) เป็นของร้อน มนะ (ใจ) เป็นของร้อน มโนวิญญาณ (ความรู้ทางใจ) เป็นของร้อน มโนสัมผัส (การกระทบทางใจ) เป็นของร้อน ร้อนเพราะไฟ คือราคะ โทสะ และโมหะ ร้อนเพราะความเกิด ความแก่ ความตาย ความคร่ำครวญ เพราะทุกข์และโทมนัส ความคับแค้นใจ

ดังนั้น พระธรรมเทศนาในอาทิตตปริยายสูตร องค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ชี้แนะให้แก่ชฎิล 3 พี่น้องเพื่อให้คลายความยึดมั่นถือมั่นในสิ่งที่ได้กระทำมาโดยให้เห็นความเบื่อหน่ายในอายตนะภายในและภายนอกเป็นบ่อเกิดแห่งราคะ โทสะ และโมหะ มีความเกิด ความแก่ ความตาย ความคร่ำครวญ เพราะทุกข์และโทมนัส ความคับแค้นใจ โสตะ ฆานะ ชิวหา โสณัฐพะ ธรรมารมณ์ เกิดมโนวิญญาณ สัมผัส เพื่อให้เบื่อหน่าย เมื่อเบื่อหน่าย ย่อมคลายกำหนด เพราะคลายกำหนด จิตย่อมหลุดพ้นจากอาสวะทั้งหลาย เมื่อจิตหลุดพ้นแล้ว ย่อมมีญาณว่า หลุดพ้นแล้ว จึงเป็นแนวทางการปฏิบัติพ้นทุกข์โทมนัสได้ด้วยเหตุนี้ ก็เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงพระธรรมเทศนาอยู่นั้น จิตของชฎิล 1,000 นั้น ก็หลุดพ้นจากอาสวะทั้งหลาย เพราะไม่ถือมั่นในราคะ โทสะ และโมหะ พระพุทธเจ้าทรงแสดงพระธรรมเทศนาที่เกี่ยวกับอาทิตตปริยายสูตร ก็เพราะว่าเหล่าชฎิลทั้งหลาย มีพื้นฐานเดิมคือมีความเชื่อของการบูชาไฟ ซึ่งเป็นของร้อนพระองค์จึงนำเอาไฟ

มาเปรียบเทียบกับไฟภายในของมนุษย์ ที่เผาผลาญจิตใจของมนุษย์ให้ลุ่มร้อน เพื่อให้เหล่าชฎิลคลายทิฐิมานะ จึงกล่าวว่าไฟภายในมี 3 กองคือ ไฟคือราคะ ไฟคือโทสะ และไฟคือโมหะ ซึ่งไฟแต่ละกองล้วนมีอำนาจในการเผาผลาญ เป็นรากเหง้าแห่งการกระทำกุศลและปัญหาทางด้านสังคมอันเกิดจากไฟกิเลสเหล่านี้ และเป็นสาเหตุให้เกิดความทุกข์ที่ทำให้เกิดขึ้นจากทางร่างกาย ได้แก่ ขาด ขรา มรณะ และความทุกข์ที่ทำให้เกิดขึ้นจากทางใจ ได้แก่ ความโศก ความรำไรราพัน ความไม่สบายกาย ความไม่สบายใจ และความคับแค้นใจ เป็นต้น

ดังนั้น ผู้วิจัยจึงมีความสนใจที่จะศึกษาค้นคว้าเรื่อง “การศึกษาเชิงวิเคราะห์หลักพุทธปรัชญาที่ปรากฏในอาทิตตปริยายสูตร” เพื่อให้รู้ทั่วถึงหลักพุทธปรัชญาที่ปรากฏในอาทิตตปริยายสูตร รวมทั้งเนื้อหาสาระหลักธรรมที่ปรากฏในพระสูตร รวมถึงมีผลต่อการดำเนินชีวิตในสังคมยุคปัจจุบันมากหรือน้อยเพียงใด และการศึกษาค้นคว้าวิเคราะห์วิจัยในครั้งนี้จะเป็นการตอบโจทย์ในประเด็นที่สงสัยได้อย่างดีมากยิ่งขึ้นชัดเจนเพื่อนำไปใช้ในการดำเนินชีวิตและปฏิบัติได้อย่างถูกต้องต่อไป

2. วัตถุประสงค์ของการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้ ผู้วิจัยได้ตั้งวัตถุประสงค์ของการวิจัยไว้ 3 ประการ ดังนี้ 1. เพื่อศึกษาประวัติและความเป็นมาของอาทิตตปริยายสูตร 2. เพื่อศึกษาหลักพุทธปรัชญาที่ปรากฏในอาทิตตปริยายสูตร และ 3. เพื่อวิเคราะห์หลักพุทธปรัชญาที่ปรากฏในอาทิตตปริยายสูตร

3. ผลการวิจัย

3.1 จากการศึกษาประวัติและความเป็นมาของอาทิตตปริยายสูตร

สรุปได้ว่าเป็นพระสูตรที่องค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ทรงแสดงธรรมแก่หมู่ชฎิลทั้ง 1,000 มีอรุเวลกัสสปะ นทิกัสสปะ และคยากัสสปะ เป็นหัวหน้า อาศัยอยู่ที่ ตำบลอรุเวลาเสนานิคม ในแคว้นมคธ ขณะที่พระบรมศาสดา ทรงแสดงพระธรรมเทศนาอยู่นั้น พระองค์ได้ทรงแสดงอาทิตตปริยายสูตร มีเนื้อหาแสดงถึงความลุ่มร้อนของจิตใจ (อินทรี 6) ด้วยอำนาจของกิเลส เปรียบได้กับความร้อนของไฟที่ลุกโผลงอยู่ ดังนั้น จึงได้ชื่อว่า อาทิตตปริยายสูตร แสดงให้เห็นว่าความร้อนที่แท้จริงคือความร้อนจากภายใน แต่หาความสุขหรือความทุกข์ร้อนจากกิเลสทั้งปวงนั้นก็สิ่งที่ไม่เที่ยงคือตั้งอยู่ไม่ได้ตลอดไป ไม่มีอะไรที่ควรยึดถือ น่าเบื่อหน่ายในความผันแปร พระสูตรนี้จึงเป็นพระสูตรสำคัญในพระพุทธศาสนา พระสูตรที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงแสดงแก่หมู่ชฎิล 3 พี่น้องโดยมีใจความที่ว่าด้วยไฟที่เผาผลาญสรรพสัตว์ที่พระองค์ทรงเริ่มพระสูตรด้วยพระดำรัสว่า “สพฺพํ ภิกฺขเว อาทิตฺตํ” ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สิ่งทั้งปวงเป็นของร้อน” ดังนี้ พระสูตรนี้ พระพุทธเจ้าทรงแสดงเปรียบเทียบของร้อนคือไฟแก่ชฎิลพันธุ์มีอรุเวลกัสสปะ นทิกัสสปะ และคยากัสสปะ สามพี่น้องเป็นประธาน ที่ริมฝั่งแม่น้ำคยา ตำบลคยาสิสะ มีใจความว่าอายตนะภายใน คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ เป็นของร้อน อายตนะภายนอก คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และธรรมารมณ์ เป็นของร้อน วิญญาณ 6 คือ จักขุ วิญญาณ โสทวิญาณ ฆานวิญาณ ชิวหาวิญาณ เป็นต้น เป็นของร้อน ได้แก่ 1. ผัสสะ 6 คือ จักขุสัมผัส โสทสัมผัส เป็นต้น เป็นของร้อน ร้อนเพราะไฟคือราคะ โทสะ และโมหะ ร้อนเพราะเพลิงทุกข์ คือ ขาด ขรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกขะ โทมนัสสะ อุปายาส 2. ทรงเน้นว่าอริยสาวกเห็นอย่างนี้แล้ว ย่อมเบื่อหน่ายในอายตนะภายในมีตา เป็นต้น อายตนะภายนอกมีรูป เป็นต้น วิญญาณมีจักขุวิญญาณ เป็นต้น สัมผัสมีจักขุสัมผัส เป็นต้น เวทนา มีจักขุสัมผัสสชาเวทนา เป็นต้น เมื่อเบื่อหน่ายแล้ว ก็คลายกำหนด หรือคลายความคิด เมื่อคลายกำหนดแล้ว ย่อมหลุดพ้น เมื่อหลุดพ้น ก็เกิดญาณรู้ว่าหลุดพ้นแล้ว เป็นผู้สิ้นชาติ อยู่จบพรหมจรรย์ ทำกิจเสร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่นที่จะต้องทำอีก 3. ผลของการแสดงพระสูตรนี้ เมื่อพระศาสดาแสดงจบลง ชฎิลทั้ง 3 พร้อมด้วยบริวารของตน ก็บรรลุอรหัตผล มีจิตพ้นจากอาสวะไม่ถือน้ำด้วยอุปาทาน

3.2 จากการศึกษาหลักพุทธปรัชญาที่ปรากฏในอาทิตตปริยายสูตร สรุปได้ว่า 1) พุทธปรัชญาที่ปรากฏในราคะ ราคะ คือความกำหนัด ความติดใจหรือความย้อมใจ ความติดใจในอารมณ์ หรือราคะจจริต พันนิสัยที่หนักในราคะ เช่น รักสวย รักงาม ความพอใจ ความติดใจ พฤติกรรมของคนที่มีราคะเป็นปกติ คือรักสวยรักงาม มีกิริยาคือ ยืน เดิน นั่ง และนอน เป็นต้นที่เรียบร้อย นิ่มนวล ชอบความสะอาด ทำกิจต่าง ๆ ไม่รีบร้อน ชอบของกินที่บรรจงจัด ชอบของหวาน มีอารมณ์สุนทรีย์ ดูอะไรก็ดูนานละเอียดพิเคราะห์ อุปนิสัยเป็นคนเจ้าเล่ห์ ถีอตัว แง่งอน ชอบอวด ชอบยอ อยากได้หน้า 2) พุทธปรัชญาที่ปรากฏในโทสะ โทสะคือความโกรธ ความขัดเคือง ความไม่พอใจ ไฟคือโทสะ ว่าเป็นไฟชนิดหนึ่ง เพราะเมื่อโทสะเกิดขึ้นแล้วย่อมแผดเผาใจให้เร่าร้อน ธาตุไฟในตัวก็กำเริบแรงขึ้น ทำให้รู้สึกร้อนทั่วปลายประสาทที่อ่อน และผลที่สุดหากยังไม่ยอมดับก็จะนำความเดือดร้อนมาสู่ตนและครอบครัวตลอดจนสังคม แล้วโกรธอย่างแรงในบุคคลหรือสัตว์ เมื่อระงับความโกรธไม่อยู่ก็คิดประทุษร้ายเขา เช่น คิดฆ่าเขา คิดตีเขา คิดล้างผลาญสมบัติเขา เป็นต้น ความคิดดังนี้รวมเรียกว่า โทสะ 3) พุทธปรัชญาที่ปรากฏในโมหะ โมหะคือความหลง ความเขลา ความงໍ หมายความว่าความไม่รู้ตามที่เป็นจริง ลักษณะของโมหะ คืออาการที่จิตมีตนไม่รู้จักผิดชอบชั่วดี ไม่รู้จักบาปบุญ ส่วนความไม่รู้วิทยาการต่าง ๆ หาใช่โมหะไม่ และโดยนัยนี้โปรดทราบว่ แม้คนที่มีความรู้สูง แต่จิตใจไม่เห็นบาปบุญคุณโทษ ก็ชื่อว่าตกอยู่ในโมหะ

3.3 จากการศึกษาหลักพุทธปรัชญาที่ปรากฏในอาทิตตปริยายสูตร สรุปได้ว่า 1) วิเคราะห์หลักพุทธปรัชญาที่ปรากฏในราคะ ราคะ แปลว่าความกำหนัดยินดี, ความพอใจ, ความติดใจ หรือ ราคะจจริต หมายถึง พฤติกรรมของคนที่มีราคะเป็นปกติ คือรักสวยรักงาม มีกิริยาคือ ยืน เดิน นั่ง และนอน เป็นต้นที่เรียบร้อย นิ่มนวล ชอบสะอาด ทำกิจต่าง ๆ ไม่รีบร้อน ชอบกินของที่บรรจงจัด ชอบของหวาน มีอารมณ์สุนทรีย์ ดูอะไรก็ดูนาน ละเอียดพิเคราะห์ อุปนิสัยเป็นคนเจ้าเล่ห์ ถีอตัว แง่งอน ชอบอวด ชอบยอ อยากได้หน้า ไฟคือราคะ มีโทษน้อยแต่คลายได้ช้า เกิดขึ้นแล้วจะเป็นสนิมใจ กัดกร่อนใจอยู่เป็นเวลานาน grunnฐานคู่ปรับสำหรับแก้ คือ อสุภะและกายคตาสติ 2) วิเคราะห์หลักพุทธปรัชญาที่ปรากฏในโทสะ โทสะ แปลว่าความโกรธ ความขัดเคือง ความไม่พอใจ โทสะ เกิดจากมานะคือความถือตัวถือตน ความรู้สึกว่าตัวเด่นกว่าเขา ตัวด้อยกว่าเขา หรือตัวเสมอกับเขา เมื่อถูกกระทบเข้าก็เกิดความไม่พอใจ เกิดโทสะขึ้น เมื่อเกิดขึ้นแล้วหากระงับไม่ได้ก็จะนำให้ทำความชั่วความไม่ดีต่าง ๆ เช่น ทะเลาะวิวาทกัน กลั่นแกล้งกัน ทำร้ายกัน ฆ่ากัน เป็นเหตุให้ตัวเองเดือดร้อน โลกก็เร่าร้อน ขาดสันติภาพ อยู่กันอย่างเดือดร้อน หวาดระแวงกันและกัน ไฟคือ โทสะ มีโทษมากแต่คลายเร็ว แนวทางแก้ไขและหลักธรรมของการปฏิบัติ และกรรณฐานที่เหมาะสม คือ อัปปมัญญา คือ พรหมวิหาร 4 มีเมตตา กรุณา มุทิตา และอุเบกขา เป็นต้น 3) วิเคราะห์หลักพุทธปรัชญาที่ปรากฏในโมหะ โมหะหมายถึงความไม่รู้ตามที่เป็นจริง โมหะ เกิดจากความคิดเห็นที่ผิด จากการไม่ใช้ปัญญาพิจารณาให้ประจักษ์ในเรื่องนั้น ๆ ให้ถ่องแท้ถี่ถ้วนก่อน เมื่อเกิดขึ้นแล้วก็เป็เหตุให้ไม่รู้บุญไม่รู้บาป ไม่เชื่อบุญไม่เชื่อบาป ชักนำไปทำความชั่วความไม่ดีต่าง ๆ เช่น ประมาท ทะเลาะวิวาท แ่งแย้งชิงดี อวดดี เกียจคร้าน บ้ากาม ออกตัญญู เชื่อง่าย หูเบา ไฟคือโมหะนั้น เป็นความหลง ความมกมาย ความไร้เหตุผล มีโทษมากจนถึงเป็นมิจฉาทิฎฐิ และจะหายไปจากจิตใจของบุคคลได้ช้าที่สุด แนวทางแก้ไขและหลักธรรมของการปฏิบัติและกรรณฐานที่เกื้อกูล คือ อานาปานสติ และพึงแก้ด้วยกำจัดได้ด้วยปัญญา เป็นต้น

บรรณานุกรม

ข้อมูลปฐมภูมิ

มหาหมกุฎราชวิทยาลัย. (2556). **คัมภีร์พระไตรปิฎกและอรรถกถา ฉบับภาษาไทย**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาหมกุฎราชวิทยาลัย.

ข้อมูลวิทยานิพนธ์

1) หนังสือทั่วไป

- บรรจบ บรรณรุจิ. (2546). พิมพ์ครั้งที่ 1. **พุทธเจ้า พุทธกิจ พระชาติ 1-13.** กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- ปิ่น มุทุกันต์, พ.อ. (2504). **ประมวลศัพท์ศาสนา.** กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์คลังวิทยา.
- _____. (2535). พิมพ์ครั้งที่ 1. **หนังสือพุทธศาสตร์.** กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช (ป.ธ.9). (2553). พิมพ์ครั้งที่ 4. **ราชบัณฑิตยสถานอนุกรมเพื่อการศึกษาพระพุทธศาสนา “คำว่าวัด”.** กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภาและสถาบันบันลือธรรม.
- พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต). (2556). พิมพ์ครั้งที่ 6. **พุทธวิธีในการสอน.** กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มูลนิธิพุทธธรรม.
- พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต). (2543). พิมพ์ครั้งที่ 35. **ทำอย่างไรถึงจะหายโกรธ.** กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิพุทธธรรม.
- _____. (2553). พิมพ์ครั้งที่ 14. **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ฉบับประมวลศัพท์.** กรุงเทพมหานคร: ธนัชการพิมพ์.
- _____. (2554). พิมพ์ครั้งที่ 20. **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ฉบับประมวลธรรม.** กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์สหธรรมิก.
- _____. (2552). พิมพ์ครั้งที่ 11. **พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ.** กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระมหาสมปอง มุทีโต. (2547). พิมพ์ครั้งที่ 2. **อภิธานอภิธานวรรณนา.** กรุงเทพมหานคร: ประยูรวงศ์ ปรินต์ติ้ง.
- พระราชรัตนรังษี (ว.ป. วีรยุทธโธ). (2544). **สู่แดนพระพุทธองค์ อินเดีย – เนปาล.** กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ธรรมสภา.
- พิน ดอกบัว. (2555). พิมพ์ครั้งที่ 4. **พุทธปรัชญาแห่งชีวิต.** กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์สยาม.
- มูลนิธิภูมิพลโลกิขุ. (2535). **พจนานุกรมไทย-บาลี.** กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มูลนิธิภูมิพลโลกิขุ.
- ราชบัณฑิตยสถาน. (2546). **พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน.** กรุงเทพมหานคร: นานมีบุ๊คพับลิเคชันส์.
- วศิน อินทสระ. (2544). **พุทธประวัติสำหรับประชาชน.** กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภาและสถาบันบันลือธรรม.
- _____. (2550). **วิธีลดละความโกรธ.** กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ธรรมดา.
- วิโรจ นาคชาตรี. (2554). พิมพ์ครั้งที่ 4. **พุทธปรัชญาเถรวาท.** กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยรามคำแหง.
- สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก (เจริญ สุวฑฺฒโน). (2546). พิมพ์ครั้งที่ 3. **45 พระราชของพระพุทธเจ้า ฉบับรวมเล่ม.** กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- _____. (2556). **ความสุขหาได้ไม่ยาก.** กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์สุรวัด.
- สุชีพ ปุญญานุภาพ. (2546). **พระไตรปิฎกฉบับประชาชน.** กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- เสถียรพงษ์ วรรณปก. (2543). พิมพ์ครั้งที่ 3. **คำบรรยายพระไตรปิฎก.** กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา และสถาบันบันลือธรรม.
- _____. (2554). พิมพ์ครั้งที่ 6. **พระสูตรดับทุกข์.** กรุงเทพมหานคร: ศิริศิลป์การพิมพ์.
- อิศรา นุตสาระ. (2557). พิมพ์ครั้งที่ 4. **สาระจากพระไตรปิฎก เล่ม 4.** กรุงเทพมหานคร: วี. อินเตอร์ ปรินต์.

2) วิทยานิพนธ์/สารนิพนธ์

กรณีการ ขาวเงิน. (2554). “การศึกษาวิเคราะห์แนวคิดเรื่องอายตนะตามทฤษฎีของพุทธทาสภิกขุ”.

วิทยานิพนธ์ปริญญาพุทธศาสนมหาบัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย, มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
ปวีร์ศรี ญาณศิริ. (2552). “การพัฒนาชีวิตตามแนวพุทธศาสนาเถรวาท : ศึกษาเฉพาะจริต 6”. วิทยานิพนธ์
ปริญญาศาสนศาสตรมหาบัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย, มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย.

พระบุญเยี่ยม ปุณฺณธโน (ผลเจริญ). (2553). “การศึกษาความโกรธในพุทธศาสนาเถรวาท”. วิทยานิพนธ์
ปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย, มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

พระมหาธีรพล สุขแสง. (2546). “การศึกษาคำสอนเรื่องกิเลสในพุทธศาสนาเถรวาท”. วิทยานิพนธ์ปริญญา
ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย, มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

พระมหานคร จรณธมฺโม (เพชรหมื่นไวย). (2551). “การศึกษาเชิงวิเคราะห์พระบาลีอาทิตตปริยายสูตร”.

วิทยานิพนธ์ปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย, มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
พระมหาสุระ กิตติโสภโณ (กลิ่นสันเทียะ). (2550). “การศึกษาเชิงวิเคราะห์ความโลภในพุทธปรัชญาเถรวาท”.

วิทยานิพนธ์ปริญญาศาสนศาสตรมหาบัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย, มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย.
แม่ชีสุนันทา เรียงแหลม. (2556). “อุบายวิธีบรรเทาอกุศลมูลในชีวิตประจำวัน”. วิทยานิพนธ์ปริญญาพุทธ
ศาสตรดุษฎีบัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย, มหาวิทยาลัยจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.